

ડભોઈ તાલુકાના નારીયા નામના નાનકડા ગામના રહેવાસી અને ૧૯૬૯માં જન્મેલા શ્રી ચંદુભાઈ ગણેશભાઈ વણકર શિશુમિલાપ-વડોદરાના એક અદના કાર્યકર છે, અને તમે જ્યારે પણ શિશુ મિલાપની મુલાકાત લો ત્યારે ઉત્સાહપૂર્વક સૌનું કામ કરતાં તેને જોઈ શકો. પુસ્તક વાંચન અને વેચાણનો તેમનો શોખ. માત્ર આઠ ચોપડી ભણેલા ચંદુભાઈને જ્યારે શિશુમિલાપના વિજ્ઞાન શિક્ષણ કાર્યક્રમના સંયોજક શ્રી વસંત વડવળેએ સમય મળે ત્યારે અનુવાદ કરવાની પ્રેરણા આપી, ત્યારે તેમને પોતાને પણ વિશ્વાસ નહોતો કે હું આ કામ કરી શકીશ. તેમ છતાં ઉત્સાહપૂર્વક તેમણે વિષ્ણુ ચિંચાલકરની આ નાનકડી પુસ્તિકાથી શરૂઆત કરી .

તેમના ઉત્સાહપૂર્વકના આ કાર્ય બદલ આ પુસ્તિકા તેમના પરિચય સાથે છાપવાનું નક્કી કરી શિશુમિલાપે પણ તેની યોગ્ય કદર કરી છે, અને તેની નોંધ લેવી રહી.

ચંદુભાઈના પત્નીનું નામ પુષ્પાબેન છે અને તેમને બે સંતાનો છે- મોનિકા અને જયદિપ.

ચંદુભાઈ ઉત્સાહપૂર્વક આ પ્રકારના કાર્ય કરતા રહે અને વિકાસ પામે એવી શુભેચ્છાઓ.

-રાજુ દીપ્તિ

રમતાં રમતાં

શિક્ષણ

વિષ્ણુ ચિંચાલકર

અનુવાદ : ચંદુભાઈ વણકર

‘શિશુ મિલાપ’ એ ‘સહજ’ ટ્રસ્ટનો એક શૈક્ષણિક કાર્યક્રમ છે. વડોદરા શહેરનાં તકવંચિત બાળકોમાં કામ કરવાની સાથે સાથે સદ્સાહિત્ય પ્રસાર, શૈક્ષણિક રમકડાંનું વેચાણ, પ્રકાશન, અધ્યતા કેન્દ્રી વિજ્ઞાન શિક્ષણ કાર્યક્રમ હેઠળ શાળાઓમાં વિજ્ઞાન શિક્ષણ જેવા કામો શિશુ મિલાપ કરે છે.

આ ચોપડીનું હિન્દીમાં પ્રકાશન “ભારત જ્ઞાન વિજ્ઞાન સમિતિ” દ્વારા રાષ્ટ્રીય સાક્ષરતા મિશનના સહયોગથી થયેલું.

‘જન વાંચન આંદોલન’ હેઠળ પ્રકાશિત આ ચોપડીઓનો હેતુ ગામડાંના લોકો અને બાળકોમાં વાંચવા લખવા પ્રત્યે રસ પેદા કરવાનો છે.

રમતાં રમતાં શિક્ષણ : Ramtan Ramtan
Shikshan

વિષ્ણુ ચિંચાલકર : Vishnu Chinchalkar

અનુવાદ : ચંદુભાઈ વણકર

(C) સર્વાધિકાર સુરક્ષિત,
ભારત જ્ઞાન વિજ્ઞાન સમિતિ

પુસ્તકમાળા સંપાદક : અરવિંદ ગુપ્તા

કાર્યકારી સંપાદક : સંજય કુમાર

રેખાંકન : વિષ્ણુ ચિંચાલકર

લેસર ગ્રાફીકસ : અક્ષર નિર્માણ, અમદાવાદ.

મુદ્રક : હિંગળાજ પ્રિન્ટર્સ, અમદાવાદ.

પ્રકાશન : ફેબ્રુઆરી ૨૦૦૦

કિંમત : ૫.૦૦ રૂપિયા

પ્રકાશક

શિશુમિલાપ,

૧ શ્રી હરી એપાર્ટમેન્ટ,

એક્સપ્રેસ હોટલ પાછળ,

અલકાપુરી,

વડોદરા-૩૯૦ ૦૦૭

ફોન: ૦૩૬૫-૩૪૨૫૩૯.

રમતાં રમતાં શિક્ષણ

રજૂઆત : અરવિંદ ગુપ્તા ૦ અનુવાદ : ચંદુભાઈ વણકર

રમતાં રમતાં શિક્ષણ

નાના બાળકોની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ રમવાની હોય છે. આ વાતને ધ્યાનમાં રાખવી જરૂરી છે. જો રમત રમતમાં બાળકોને કોઈ વાત સમજાવીએ તો તે સહેલાઈથી સમજી જાય છે. એટલા માટે બાળકના શિક્ષણમાં શૈક્ષણિક રમકડાં મહત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવે છે.

ચિત્રકામ પણ શિક્ષણનું એક મહત્વનું માધ્યમ અને સાધન છે. તેમાં લીટી, રંગ અને આકારોની રમતો ખૂબ જ રુચિપૂર્ણ છે. રમત રમતમાં આડી, ત્રાંસી, વાંકીચૂંકી, સરળ અને ધુમાવદાર લીટીઓથી કાંઈ કેટલીયે પ્રકારના આકાર બની જાય છે. કેટલીકવાર રંગના છાંટા અને ડાઘા નવાઈભર્યા આકાર બનાવી દે છે. આકાશમાં વાદળોના આવા જ આકાર દેખાય છે.

શરૂઆતમાં આ આકાર અર્થ વગરના લાગે છે. પરંતુ ધ્યાનથી જોતાં એમાં ધીરે ધીરે પરિચિત ચહેરાઓ ઉભરાવા લાગે છે. જ્યારે વાસ્તવમાં ત્યાં હોય છે માત્ર ડાઘા અને વાદળોના ટુકડા. ચહેરાઓ તો જોનાર વ્યક્તિના મસ્તકમાં હોય છે. ખરેખર જોનાર દરેક વ્યક્તિમાં રહેલ સુષુપ્ત ચિત્રકાર-તેને જોઈને પોતાની કલ્પનાથી ચહેરાઓ કે ચિત્ર બનાવે છે.

કુદરતે ઘણી સારી બાબતો - પ્રવૃત્તિઓ આપણા મગજમાં મૂકી રાખી છે. તે બધી સુષુપ્ત અવસ્થામાં હોય છે. બહારનું વાતાવરણ તેમાં થનાર નાની મોટી દરેક વસ્તુ કે પ્રવૃત્તિને જગાડવાનું અને ઉપસાવવાનું કામ કરે છે. તેને ઉપસાવવામાં આપણે કેવી રીતે જોઈએ છીએ, કેવી પ્રતિક્રિયા કરીએ છીએ તે આપણી સંવેદનશીલતા ઉપર આધાર રાખે છે.

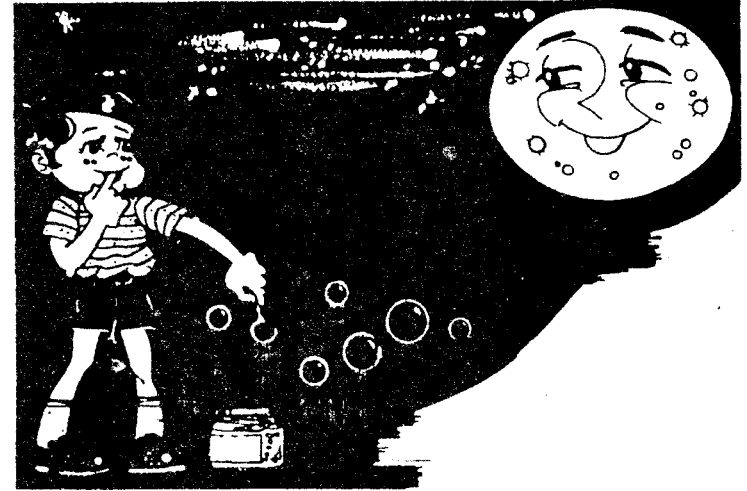
વાતાવરણમાં મળી આવતી વસ્તુઓ જોઈને, સાંભળીને, સ્પર્શ કરીને આપણી અંદરનો સુષ્પ્ત ચિત્રકાર, ગાયક, નૃત્યકાર, કવિ તેમજ વૈજ્ઞાનિક જાગી ઉઠે છે અને તેમાંથી પોતાની પ્રવૃત્તિને અનુરૂપ પ્રેરણા મેળવે છે.

સાચા અર્થમાં આપણું વાતાવરણ તેમજ તેની દરેક વસ્તુઓ આપણાં શિક્ષક હોય છે. તે પોતાના કાર્યો દ્વારા આપણી જિજ્ઞાસા જગાડે છે. આપણું ચિંતન અને કલ્પનાને આકાર આપે છે. આપણે પોતાની સંવેદન ક્ષમતાને અનુરૂપ જે અનુભવ ગ્રહણ કરીએ છીએ, જે નિયંત્રિત કાઢીએ છીએ તે જ આપણું સાચું શિક્ષણ છે.

બાળક કેવળ માટીનો લોંદો નથી, જેને આપણે આપણી ઈચ્છા મુજબ કોઈ પણ આકાર આપી દઈએ. તેની અંદર વિદ્યમાન થયેલ પ્રવૃત્તિઓ અને કાર્યોનું ઝીણવટભર્યું નિરીક્ષણ કરવું જરૂરી છે. તેની સંવેદનશીલતાને ઓળખવાની જરૂર છે. જેથી તેના સાચા વિકાસમાં આપણે આપણું રચનાત્મક યોગદાન આપી શકીએ. આપણી બીનજરૂરી દખલબાજીથી તેના વિકાસમાં અવરોધ પેદા થાય છે. તેથી આપણી પાલક તેમજ શિક્ષકો તરીકેની ભૂમિકા અવરોધક હોવી જોઈએ નહીં.

બાળકો માટે તો આખું વાતાવરણ એકદમ નવું હોય છે. દરેક વસ્તુ તેને અજાણી લાગે છે, અને સ્વાભાવિક સંવેદનશીલ પ્રવૃત્તિને કારણે તે તેના તરફ આકર્ષિત થાય છે. વરસોથી કોઈ વસ્તુને જોતા રહેવાથી તેના પ્રત્યે આપણી સંવેદના શિથિલ થઈ જાય છે, તેથી બાળકોની જિજ્ઞાસા અને હરકતો આપણને અર્થહીન લાગે છે. અને તેથી જ આપણે તેને સહયોગ આપવાને બદલે દબાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ.

રમવું એ એક સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ છે. રમત દરમિયાન જ બાળકોને કેટલાય પ્રકારના અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાંના સુખદ અનુભવોનું તે પુનરાવર્તન કરે છે. ઘણી વખત તે પોતાની વાતને નાચીને કહે છે. કોઈ વસ્તુ ઉછાળવી, ફેંકવી, તેનાથી ભીંત પર લીસોટા પાડવા, આડા-અવળા લીસોટાથી બનેલ ચિત્રોને જોઈને ખુશ થવું, એ બધું તેની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિઓનો ભાગ છે. આવી હરકતોથી તે કેવા પ્રકારનો અનુભવ મેળવી રહ્યો છે, કઈ ભાવનાઓને વ્યક્ત કરી રહ્યો છે, તેની આપણે યોગ્ય કલ્પના કરી શકતા નથી. આપણને દેખાય છે માત્ર બગડેલી જમીન અને દિવાલો. આપણને દેખાય છે તેની અર્થહીન ઉછળકૂદ અને મસ્તી. ખરેખર આ પરિસ્થિતિમાં આપણે ચીડાવાને કે નારાજ થવાને બદલે તેને સહયોગ આપવો જોઈએ. તેના માટે યોગ્ય વસ્તુઓ ભેગી કરી આ હરકતોને સાચી દિશામાં વાળવી જોઈએ.

બાળક ભલે આંગણમાં રેતી પાથરીને રમી રહ્યો હોય, કોઈ ડાળખીથી લીટીઓ દોરીને ભીંત બગાડી રહ્યો હોય કે પછી જમીન પર કાચી માટીના રંગોથી રમતો હોય. આ રમતોમાં તેને વિભિન્ન આકારો સાથે પરિચય થઈ જાય છે. ભલે ને તે આપણને દેખાતું ન હોય પરંતુ તેના મગજમાં આ વાત અંકિત થઈ જાય છે. આવા સમયે આપણે તેને આપણી ઈચ્છા મુજબની કોઈ ખાસ આકૃતિ બનાવવાનો આગ્રહ કરીએ તો તે તેના કામમાં દબલગીરી ગણાશે. તેનાથી તે પોતાની મૌલિકતા ગુમાવશે. અને તેનામાં નકલ કરવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ થવાની શક્યતા રહેશે. આ પ્રવૃત્તિ તેના સાચા વિકાસમાં અવરોધ બની શકે છે.

અક્ષરજ્ઞાન

આપણે બોલીએ તો અવાજ થાય છે. તે સાંભળાય છે પણ દેખાતો નથી. અવાજ સાંભળાવાની એક મર્યાદા હોય છે. એક મર્યાદા સુધી જ તેને સાંભળી શકાય છે અને તે પણ થોડીક ક્ષણો માટે જ. વિજ્ઞાને આજે આ અવાજને ટેપમાં બાંધી દીધો છે, જેને વારંવાર સાંભળી શકાય છે, અને કાયમી રૂપ આપી શકાય છે.

પરંતુ હજારો વર્ષો પહેલાં અવાજને સંકેતના રૂપમાં દૃશ્ય આકારોમાં બાંધવામાં આવ્યો હતો, જેને આજે આપણે લિપિ કહીએ છીએ. ઉચ્ચારણ કરેલ અવાજનું દૃશ્ય રૂપ - આકાર જ - અક્ષર છે. લિપિ આપણા ભાવો અને વિચારોના આદાન-પ્રદાનનું વ્યાપક માધ્યમ બન્યું છે. અને તેથી જ દરેકે અક્ષરજ્ઞાન મેળવવું આવશ્યક છે.

સામાન્ય રીતે બાળકોનું શિક્ષણ અક્ષરજ્ઞાનથી શરૂ થાય છે. આમ તો અક્ષરજ્ઞાન કરાવવા માટે જુદી જુદી રીતો અપનાવી શકાય છે. એક રીત પરંપરાથી ચાલી આવી છે, જે અક્ષરોને ચિત્ર સાથે સાંકળે છે. જેમ કે ક કમળનો અથવા કબુતરનો, ખ ખટારાનો કે ક્ષ ક્ષત્રિયનો, ઠ ઠળિયાનો વગેરે. વર્ષોથી આપણે આ રીતે જ સાક્ષર બનતા આવ્યા છીએ.

ક- કમળનો, ઠ-ઠળિયાનો જ કેમ ? આ પ્રશ્ન ભણાવવાવાળાના મનમાં ક્યારેય આવ્યો નથી. હા, આ રીત અક્ષરોને યાદ રાખવામાં સહેલી છે.

પરંતુ આ કારણથી આપણને ગોખવાની ટેવ પડી ગઈ છે, અને તે એવી રીતે આપણને વળગી ગઈ છે કે બાળક તો શું તેના શિક્ષક પણ તેને છોડી નથી શકતા. જ્યારે પણ હું કાળા પાટીયા કોઈ અક્ષર લખીને પ્રશ્ન કરું છું, તો બાળકો અને શિક્ષક બંને ચિત્રની સાથે તે અક્ષરનો ઉચ્ચાર કરે છે. જાણે કે તે ચિત્રએ તે અક્ષરનો ઠેકો લઈ રાખ્યો હોય! પછી હું કમળ અને ઠળિયા ચિત્ર બનાવી એમાં ક અને ઠ શોધવાનું કહું છું તો અક્ષરોની ખબર જ પડતી નથી. ઘણા અક્ષરો એવા છે, જેમનો અક્ષરો સાથે જોડાયેલ ચિત્રના રૂપની સાથે કોઈ

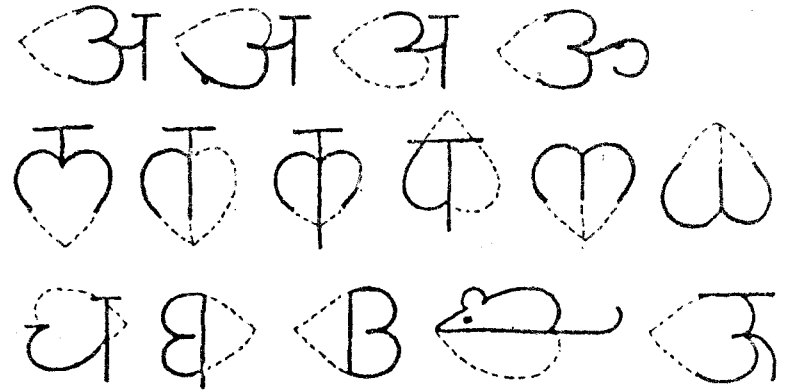

મેળ નથી. પછી આવા ચિત્રોની સાથે વળગવાનો શો અર્થ ? ચિત્રો એવાં હોય જેમાં તે અક્ષરોના રૂપ દેખાય. પરંતુ એવા ચિત્રો શોધી કાઢવા માટે નીરિક્ષણ અને કલ્પના શક્તિની જરૂર છે. સારા શિક્ષક માટે આ એક પડકાર જ છે. હવે એક પ્રશ્ન મનમાં ઉઠે છે કે આપણે સાક્ષર તો કહેવાઈએ છીએ, પરંતુ આપણને પૂર્ણરૂપથી અક્ષરોનો પરિચય છે ખરો ?

છાપેલા કે લખેલા અક્ષરો સિવાય શું આપણી આજુબાજુ વેરાયેલા પરોક્ષ રૂપમાં ફેલાયેલા અક્ષરોને ઓળખી શકીએ છીએ ખરા ?

વાસ્તવમાં આપણને તે ઓળખવાની જરૂરીયાત જ લાગતી નથી. તેના સિવાય પણ આપણું બધું કામ ચાલી જાય છે, તો પછી વ્યર્થ પ્રયત્ન શા માટે કરીએ!

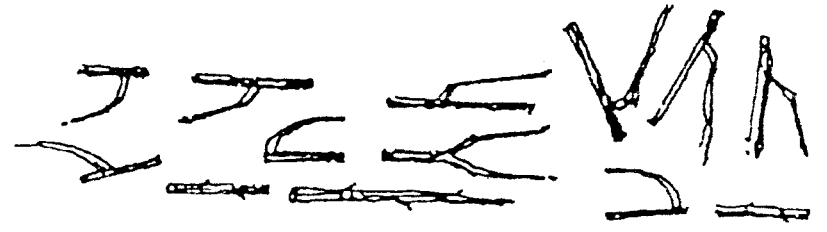
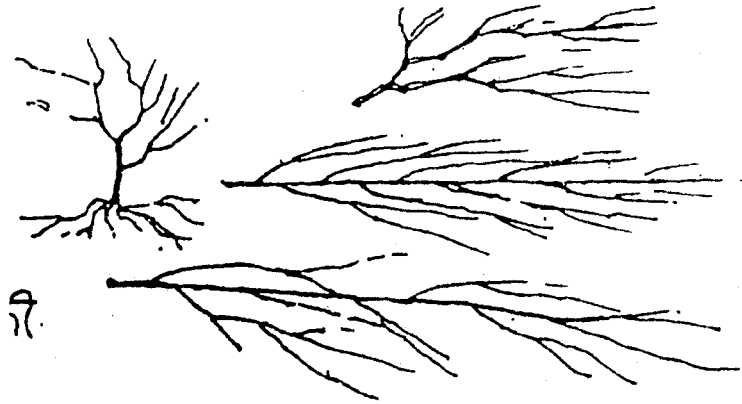
જો આપણે આપણા આંગણામાંની વસ્તુઓ તરફ ધ્યાન આપીએ જેમ કે પાંદડાં, ફળ, ફૂલ, સૂકી ડાળખીઓ

વગેરેનું નિરીક્ષણ કરીએ, તો તેમાંથી ઘણી જાણકારી મળી શકે છે. દા.ત. પીપળાનું પાંદડું લો. ડાળખીથી જોડાયેલ પાંદડું આપણી સમક્ષ છે. ચિત્રની સાથે અક્ષરના દ્રશ્યરૂપનો મેળ જામી ગયો અને અક્ષરની સાથે ચિત્ર બનાવવું પણ સરળ થઈ ગયું !

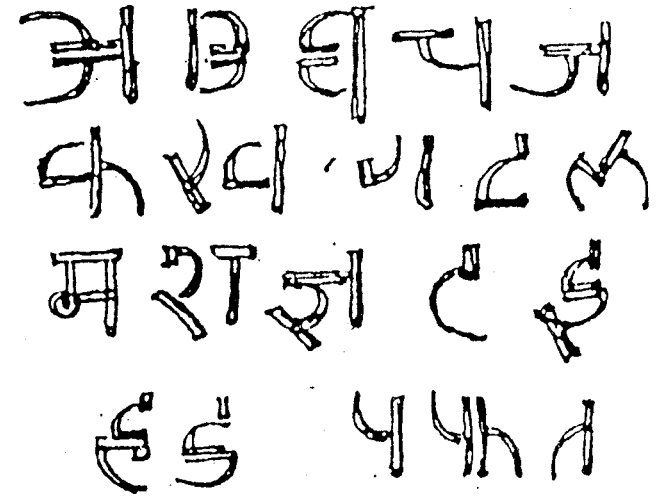
આવી રીતે જુદા જુદા પાંદડાંઓ ડાળીઓ ભેગાં કરો. તેમના આકાર અને દેખાવ સમજવાનો પ્રયત્ન કરો. પછી બાળકો સાથે જુદી જુદી રીતે મેળવેલ માહિતિની વાતચીત કરો. તમે જોશો કે તમારાથી પ્રોત્સાહિત થઈને બાળકો તેમાં રસ લેશે અને તેમને રમત રમતમાં અભ્યાસની ઘણી બધી સામગ્રી મળી જશે.

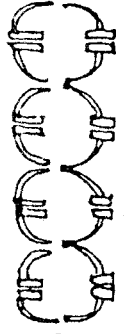
આ થયા પીપળો કે તેના જેવા પાંદડાંઓ સાથે મળતા આવતા આકાર અને તેનાથી બનેલ અક્ષરોના નમૂના. આ જ

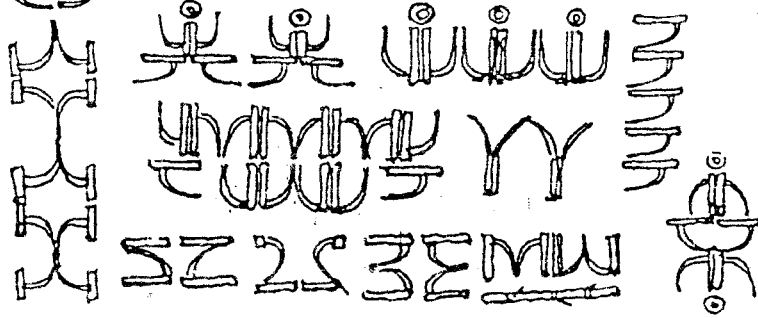
પ્રમાણે અક્ષરોમાં જોવા મળતા મુખ્ય આકાર તથા તેમની વિશેષતાઓને સમજીને બીજા પાંદડામાં પણ તેને શોધવાની રમત થઈ શકે.

હવે આપણે ડાળીઓ વિશે જોઈશું. આપણા આંગણામાંના જ સુકાયેલા છોડને ઉખેડી કાપી છાંટીને આપણે ઘણી બધી ડાળીઓને ભેગી કરી શકીએ છીએ.

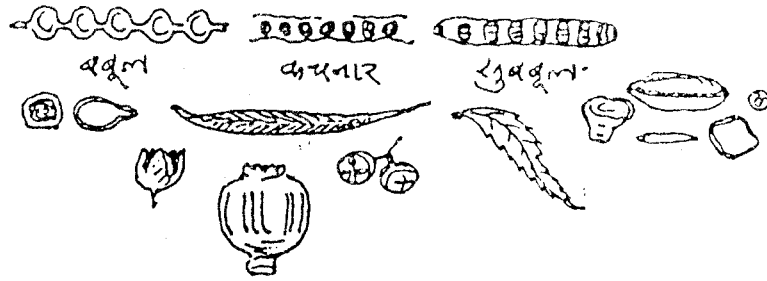

આમાં તુવેરની કરાઈ, તથા બાવળની ડાળીઓ સારી રીતે કામમાં આવી શકે છે. આ પ્રમાણે ડાળખીઓના એક સરખા આકારના ટુકડા કાપી લો.

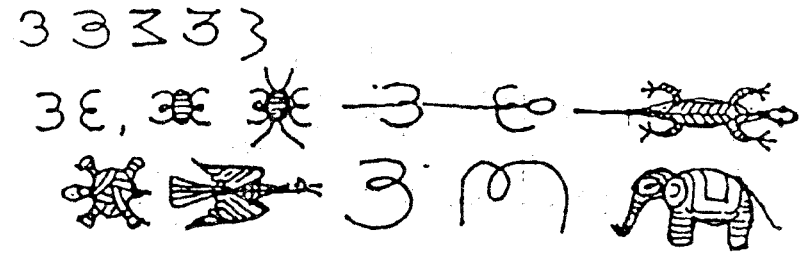
આ રીતે વિભિન્ન આકારના ઘણા બધા ટુકડા બનાવી લો, જેથી રમતમાં સરળતા રહે. તેની ગોઠવણથી જાત જાતની ડિઝાઈન, ચિત્ર તથા અક્ષર બનાવી શકાય છે. માત્ર આ જ આકારોથી બધા અક્ષરો બનાવી શકાય છે. અહીયા કેટલાક નમૂના બતાવવામાં આવ્યા છે.

આવી રીતે જુદા જુદા આકારના ટુકડાઓથી ગોઠવણીની રમત સાથે સાથે અક્ષરજ્ઞાનનું કામ પણ સહેલાઈથી થઈ શકે છે. આ રમતથી બાળકોને અક્ષરોની સાચી ઓળખ થઈ જાય છે, તેમજ વિશિષ્ટ આકારોની પસંદગી કરીને શબ્દ બનાવવાનો અભ્યાસ કરી શકાય છે.

અક્ષરો સિવાય જુદા જુદા આકારોની અનેક રચનાઓ રમત રમતમાં થઈ શકે છે. ગોઠવણ દ્વારા કેટલાય પ્રકારની રચનાઓ, ભાત આપણી કલ્પનાથી બનાવી શકાય છે. ડીઝાઈન બનાવતાં- બનાવતાં ક્યારેક અક્ષર (હિન્દી અને અંગ્રેજીના પણ) બની જાય છે. તો ક્યારેક અક્ષરોની ગોઠવણીમાં ડાળીઓની સાથે બીજ કે શીંગોનો ઉપયોગ પણ રોચક બની શકે છે. આ બહાને જુદા જુદા આકારોના બીજ તેમજ શીંગો શોધવાની પ્રવૃત્તિનો વિકાસ પણ થાય છે.

ખરેખર આ પ્રકારની વસ્તુઓ શોધવાની અને સંઘરવાની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ બાળકોમાં હોય છે. તેમને પ્રોત્સાહિત કરવામાં સહયોગની જરૂર છે.

અક્ષરોમાં કયા પ્રકારના ચિત્રો દેખાય છે, તેના કેટલાક નમૂના આપણે જોયા. પરંતુ આ અહીં સુધી જ સીમિત નથી. તમે તમારી કલ્પનાથી આગળ વધીને બીજા પણ અલગ અલગ ચિત્રો બનાવવાનો પ્રયત્ન કરી શકો છો. માત્ર એક વાતનું ધ્યાન રહે - ચિત્ર અને અક્ષરમાં સામ્યતા જળવાઈ રહેવી જોઈએ. પ્રત્યેક અક્ષર એક સ્વતંત્ર ચિત્ર છે. શોધકરતા એમાં અપાર સંભાવનાઓ જોવા મળશે.

અક્ષરોને અનુરૂપ જ આપણા આંગણામાં બીજી પણ એવી વસ્તુઓ છે, જે આપણે નકામી સમજીને ફેંકી દઈએ છીએ. જેમ કે નારિયેલીના કોચલાં, કેરીની ગોટલી, મકાઈના ડોડા, શીંગોડાના છોતરાં વગેરે. આનાથી મજાના રમકડાં બની શકે છે. અહીં કેટલાક નમૂના તમે જોઈ શકો છો.

